

Jevgenij Pasjukanis

Varan och subjektet

Varje juridisk relation är en relation mellan subjekt. Subjektet är den juridiska teorins atom, dess enklaste, odelbara element. Det är med subjektet vi inleder vår analys.

Kamrat I. P. Razumovskij är inte överens med mig om att man bör lägga subjektetsbegreppet till grund för analysen när man undersöker de rättsliga formerna.¹ Det förefaller honom som om denna det utvecklade borgerliga samhällets kategori för det första är

alltför komplicerad och för det andra inte utmärkande för tidigare historiska epoker. Enligt honom är det »utvecklingen av den för hela klass-samhället grundläggande relationen« som bör vara utgångspunkten, och som Marx visar i *Grundrisse* utgörs denna av »innehavet, som utvecklas från den faktiska tilläggnelsen vidare till den juridiska egendomen«.² Men när kamrat Razumovskij drar upp linjerna för denna utveckling kommer han själv

1. Isaak Petrovitj Razumovskij (1893–1937), rysk filosof och tidig sovjetisk rättsteoretiker, vars verk *Problemy marksistskoj teorii prava* (»Den marxistiska rättsteorins problem«, 1925) Pasjukanis här går i dialog med. Övers. anm.

2. Razumovskij, *Problemy marksistskoj teorii prava* (1925), s. 18. Karl Marx, *Grundrisse. Ett urval* (2010 [1939]), s. 60.

till slutsatsen att privategendomen tar form som sådan och blir till privategendom i ordets moderna betydelse först när varurelationen utvecklas, efterhand som den inte bara kommer att innebära »möjligheten att utan hinder inneha den« utan också »möjligheten att avyttra den«.³ Men detta betyder också att den rättsliga formen i sin mest komplexa gestalt motsvarar de borgerligt kapitalistiska samhällsliga relationerna. Det är tydligt att de sociala relationernas specifika former varken upphäver dessa relationer eller de lagar som ligger till grund för dem. Således utgör tillägnelsen av den produkt som tillverkats inom en viss bestämd social formation och av dess krafter ett grundläggande faktum, eller en grundlag om man så vill. Men denna relation antar privategendomens juridiska form först på ett visst stadium i produktivkrafternas och den tillhörande arbetsdelningens utveckling. Razumovskij tror att jag genom att lägga subjektet till grund för analysen utesluter relationen mellan herre och slav, fastän innehav och egendom är ouplösligen förbundna med denna relation. Givetvis förnekar jag inte denna förbindelse. Jag framhåller bara att egendomen utgör grunden för den rättsliga formens utveckling först när den blir någonting som fritt står till

marknadens förfogande. Egendomen blir det huvudsakliga uttrycket för denna frihet och tjänar som subjektets kategori. Vad betyder exempelvis juridisk jordegendom? »Ingenting mera än att jordägaren kan förfara med marken som varje varuägare med sin vara.«⁴

Å andra sidan förvandlar kapitalismen feodalt jordinnehav till modernt jordinnehav därigenom att den »fullständigt befriar jordegendomen från herre-slav-förhållandet«. Slaven är fullständigt underordnad sin herre just därför att exploateringsförhållandet inte kräver någon särskild juridisk form. Lönearbetaren träder fram på marknaden som fri säljare av sin arbetskraft, och därmed förmedlas kapitalismens exploateringsförhållande i den juridiska formen av ett avtal. Dessa exempel torde vara tillräckliga för att visa på subjektkategoriens avgörande betydelse vid analys av den rättsliga formen.

Idealistiska rättsteorier utvecklar subjektetsbegrepp utifrån den ena eller andra allmänna idén, det vill säga på rent spekulativ väg.

Rättens grundbegrepp är frihet [...]. Det abstrakta frihetsbegreppet är: möjligheten att bestämma sig för något. [...] Människan är rättens subjekt där-

3. Razumovskij, *Problemy marksistskoj teorii prava* (1925), s. 18.

4. Karl Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, bok 3, *Den politiska ekonomins totalprocess* (1973 [1894]), s. 553.

för att hon har denna möjlighet att bestämma sig för något, därför att hon har en vilja.⁵

Jämför Hegel:

Personligheten innefattar över huvud taget förmågan till rätt och utgör den abstrakta och därmed *formella* rättens begrepp, och dess själv abstrakta grundval. Rättens påbud är därför: *var en person och respektera de andra som personer*«. ⁶

Och vidare:

Det som är omedelbart skilt från den fria anden är för den och i sig det yttre över huvud taget – en *sak*, något ofritt, opersonligt och rättslöst.⁷

I det följande ska vi se hur motsatsställningen mellan subjekt och ting utgör nyckeln till förståelse av den rättsliga formen. Men den dogmatiska jurisprudensen använder tvärtom detta begrepp formellt. För den är subjektet ingenting annat än »ett sätt att juridiskt bestämma ett fenomen utifrån dess lämplighet eller olämplighet som del av en rättslig generalisering«. ⁸ Följaktligen ställer den dogmatiska jurisprudensen inte frågan om hur människan förvandla-

des från zoologisk individ till juridiskt subjekt, ty den utgår från det juridiska samhället som en färdig och på förhand given form.

Den marxistiska teorin betraktar däremot varje samhällelig form som historisk. Därför tar den på sig uppgiften att förklara de historiskt materiella omständigheter som har skapat den ena eller den andra kategorin. Det juridiska samhället eller de materiella förutsättningarna för ett samhälle av juridiska subjekt förklaras av ingen mindre än Karl Marx i *Kapitalets* första bok. Visserligen gör han det bara i förbigående och i de mest allmänna ordalag, men dessa anmärkningar gör oss likväl betydligt bättre rustade att förstå det juridiska momentet i mänskliga relationer än alla tjocka rättsteoretiska traktat. Subjektsanalysen hos Marx följer direkt av analysen av varuformen.

Det kapitalistiska samhället är först och främst ett samhälle av varuägare. Det betyder att människornas samhälleliga relationer under produktionsprocessen får sin tingliga form i arbetsprodukterna, som förhåller sig till varandra såsom värden. Varan är det föremål i vilket en konkret mängd bruksvärden förvandlas till ett enkelt tinglyt hölje över den abstrakta egen-

5. Georg Friedrich Puchta, *Institutionen*, band 1 (1850), s. 4–6.

6. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Rättsfilosofin* (under utgivning [1820]), § 36, ändrad översättning.

7. Ibid., § 42.

8. Aleksej Rozjdestvenskij, *Teorija subjektivnych publikijnych prav* (1913), s. 6.

skapen värde, som yttrar sig i förmågan att vara utbytbar mot en bestämd mängd andra varor. Denna egenskap framträder som någonting karaktéristiskt för själva tinget och gör så genom att framstå som en naturlag, verksam bakom ryggen på människorna och helt oberoende av deras vilja.

Men om varan får sitt värde oberoende av viljan hos det subjekt som producerat den, så förutsätter realiseringen av värdet under bytesprocessen en medveten viljehandling från varuägarens sida, eller med Marx ord:

Varorna kan inte själva gå till marknaden eller själva ombesörja varubytet. Vi måste alltså se oss om efter deras handhavare, varuägarna. Varorna är ting och därför motståndslösa gentemot människan. Om de inte är medgörliga kan hon bruka våld, med andra ord ta dem.⁹

Den samhälleliga förbindelse som förtingligas i arbetsprodukten och antar formen av naturlag förutsätter således

i produktionsprocessen ett särskilt förhållande mellan människor som förfogar över produkter, det vill säga mellan subjekt »vilkas viljor bor i dessa ting«, för att kunna realiseras.¹⁰

Att varor innehåller arbete är en av deras inneboende egenskaper; att de är utbytbara är en annan egenskap som enbart beror av deras ägares vilja och som bara förutsätter att de är tillägnade och avyttringsbara.¹¹

Samtidigt som arbetsprodukten antar varans egenskaper och blir till en bärare av värde, antar människan det juridiska subjektets egenskaper och blir till en bärare av rättigheter.¹² Person kallar vi den med självmedvetande och viljeförmåga utrustade individen.¹³

Samtidigt med detta sönderfaller det samhälleliga livet är ena sidan i en totalitet av spontant utvecklade förtingligande relationer (däribland alla ekonomiska relationer: prisnivå, mervärdekvot, profitkvot och så vidare) i vilka tingen talar till

9. Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, bok 1, *Kapitalets produktionsprocess* (2013 [1867]) s. 74.

10. Ibid.

11. Rudolf Hilferding, *Böhm-Babwerts Marx-kritik* (1904), s. 178.

12. Människan/varan, det vill säga slaven, får en återspeglad subjektetsbetydelse så snart hon framträder i rollen som innehavare av tinget/varan och deltar i cirkulationen (se vidare om slavars rättigheter vid affärssuppgörelser enligt den romerska rätten Iosif Aleksejevitj Pokrovskij, *Istorija Rimskogo prava*, band 2 (1915), s. 294.) I det moderna samhället är det tvärtom så att den fria människan, det vill säga proletären, blir ett objekt när hon söker en marknad för att sälja sin arbetskraft, och i invandringslagarna är hon föremål för samma förbud, kvoter, etc. som andra varor som införs över landsgränserna.

13. Bernhard Windscheid, *Lerhebuch des Pandektenrechts* (1862–1867), band 1, s. 108, fotnot 3.

oss minst lika mycket som människorna; och å andra sidan i förhållanden där människan inte framträder på annat sätt än genom motsatsställningen till hennes ting, det vill säga som subjekt – med andra ord i ett juridiskt förhållande. Dessa två grundläggande former som i princip skiljer sig från varandra är tätt förbundna med och betingade av varandra. Den samhälleliga relation som har sitt upphov i produktionen framträder på samma gång i två absurda former: som varuvärdet och som människans förmåga att vara ett rättssubjekt.

Precis som den naturliga mångfalden av varornas bruksvärden bara utgör värdets enkla hölje, och det mänskliga arbetets konkreta form upplöses i det abstrakta mänskliga arbetet som värdeskapare, så framträder en konkret mångfald av mänskliga relationer till tinget som ägarens abstrakta vilja. Alla de konkreta egenheter som skiljer den ene företrädaren för arten *homo sapiens* från den andre upplöses i den abstrakta människan över huvud som juridiskt subjekt.

Om det är så att tinget ekonomiskt härskar över människan, då det som vara förtingligar ett samhälleligt förhållande utom hennes kontroll, så härskar människan juridiskt över tinget, då hon i egenkap av dess ägare och innehavare själv blott förkroppsligar det abstrakta och ansiktslösa rättssubjektet, en ren produkt av sociala relationer. Med Marx ord:

För att sätta tingen i relation till varandra som varor måste varuägarna förhålla sig till varandra som personer, vilkas vilja bor i dessa ting. Var och en av dem tillägnar sig den andres vara endast med hans samtycke, i det han samtidigt avyttrar sin egen vara, allt i överensstämmelse med en viljeakt som är gemensam för dem bägge. Därför måste de ömsesidigt erkänna varandra som privatägare.¹⁴

Det säger sig självt att egendomens historiska utveckling såsom rättsinstitut, med alla dess tillägnelse- och skyddsmedel, med alla dess modifieringar i förhållande till olika objekt och så vidare, inte alls ägde rum så välordnat som den ovanstående logiska deduktionen kan ge vid handen. Men endast denna deduktion avslöjar för oss den allmänna betydelsen av den historiska processen.

När det ägande subjektet blivit slaviskt beroende av de ekonomiska relationer som genom värdelagen tar form bakom ryggen på henne, får det som juridiskt subjekt närmast som kompensation en sällsynt gåva: en juridiskt bildad vilja, som gör henne till en absolut fri och jämlik varuägare bland andra varuägare.

Alla skall vara fria och respektera andras frihet [...]. Var och en äger sin kropp som sin viljas fria verktyg, som den andre aldrig kommer att förväxla med sin egen.¹⁵

14. Marx, *Kapitalet*, bok 1 (2013 [1867]), s. 74.

15. Johann Gottlieb Fichte, *Sämtliche Werke. Die Wissenschaftslehre*, band 10 (1813), s. 503.

Det är detta axiom som naturrätten utgår från. Och denna idé om den mänskliga personens avskildhet och isolering, detta »naturtillstånd« som leder till »frihetens motstridighet i oändlighet«, svarar helt och hållet mot varuproduktionen, där producenterna formellt sett är oberoende av och inte på något sätt knutna till varandra förutom genom den på konstgjord väg upprättade rättsordningen.¹⁶ Själva detta rättstillstånd, eller med nyss anförd författares ord »en sådan sammanlevnad av många fria varelser, som alla skall vara fria och som ingen kan inkräkta på andras frihet«, är ingenting annat än en idealiserad marknad förlagd till de högtflygande filosofiska abstraktionernas värld, långt borta från den kalla empiriska realiteten.¹⁷ Det är en marknad på vilken oberoende producenter möts, ty som en annan filosof lär oss: »De bägge parterna i en affärssuppgörelse gör som de önskar och tar sig inte större friheter än de ger andra.«¹⁸

Den framväxande arbetsdelningen, den förbättrade samfärdseln och den härav stammande utvecklingen av utbytet gör värdet till en ekonomisk kategori, det vill säga ett uttryck för sociala produktionsförhållanden som står över individen. För den skull måste olika slumpmässiga utbyteshandlingar förvandlas till en utvidgad och syste-

matisk varucirkulation. På detta steg i utvecklingen frigör sig värdet från slumpmässiga uppskattningar, förlorar sin karaktär av individuellt psykiskt fenomen och antar formen av ett objektivt ekonomiskt värde. På motsvarande sätt måste reella villkor uppfyllas för att människan ska förvandlas från en zoologisk varelse till ett abstrakt och ansiktslöst rättssubjekt – en juridisk person. Dessa reella villkor består i en förtätning av de samhälleliga förbindelserna och av det sociala, det vill säga den klassmässiga organisationens växande makt, som når sin höjdpunkt i den »välorganiserade« borgerliga staten. Här skiljs slutligen förmågan att vara ett rättssubjekt från den levande konkreta personligheten; den upphör att vara en funktion av dess medvetna vilja och blir till en rent social egenskap. Handlingsförmågan skiljs från rättsförmågan. Det juridiska subjektet får en dubbelgångare i form av en representant, och självt får det betydelsen av en matematisk punkt, en medelpunkt i vilken ett visst antal rättigheter samlas.

I och med detta upphör den borgerliga kapitalistiska egendomen att vara ett instabilt och osäkert rent faktiskt innehav, som i varje ögonblick kan bestridas och som därför måste försvaras med vapen i hand. Den förvandlas till en absolut, orubblig rättighet som följer

16. Ibid., s. 497.

17. Ibid., s. 496.

18. Herbert Spencer, *Social Statistics* (1851), s. 146.

med tinget vart slumpen än för det, och med hjälp av sina lagar, sitt polisväsende och sina domstolar har den borgerliga civilisationen försvarat denna rättighet i jordens alla hörn ända sedan den befäste sitt herravälde över planeten.¹⁹

På detta steg i utvecklingen förefaller det som om den så kallade viljeteorin inte längre motsvarade verkligheten.²⁰ Man föredrar att bestämma rätten subjektivt som »en summa tillgodohavanden, som av allmänviljan anses tillhöra en viss person«. För detta krävs över huvud taget inte någon vilje- eller handlingsförmåga. Dernburgs bestämning passar bättre med synsättet hos den samtida juristen, som måste befatta sig med idioters, spädbarns och juridiska personers rättsförmåga.²¹ I motsats till detta är viljeteorin i sin förlängning liktydig med

att de ovan uppräknade kategorierna undantas från gruppen av rättssubjekt.²² Dernburg kommer otvivelaktigt närmare sanningen när han förstår rättssubjektet som ett rent socialt fenomen. Men å andra sidan står det helt klart för oss varför viljeelementet spelade en så väsentlig roll i subjektbegreppets konstruktion. Delvis inser Dernburg detta själv när han intygar:

Rättigheter i subjektiv bemärkelse existerade historiskt sett långt innan en självmedveten statsordning uppstod. De grundade sig i den enskilda människans personlighet och i den aktning hon lyckats tillkämpa och tilltvinga sig för egen del och för sin egendoms räkning. Det är först genom abstraktion från befintliga subjektiva rättigheter

19. Utvecklingen av de så kallade krigets lagar betecknar ingenting annat än det successiva befastandet av principen om den borgerliga egendomens okränkbarhet. Före franska revolutionen plundrades befolkningen ständigt och jämt av såväl egna som fiendens soldater. Benjamin Franklin var den förste som, 1785, uppställde som politisk princip att »bönder, hantverkare och köpmän [i framtida krig] fredligt skall kunna fortsätta med sina sysslor under båda de stridande parternas beskydd«. I *Om samhällsfördraget* formulerar Rousseau regeln att krig förs mellan stater, inte mellan dessa staters medborgare [Jean-Jacques Rousseau, *Om samhällsfördraget eller Statsrättens grunder* (2011 [1762]), s. 24, red. anm.] Genèvekonventionen straffar soldatplundring strängt, såväl i det egna landet som i fiendeland. Det var först i Haag 1899 som den franska revolutionens principer infördes i folkrätten. För övrigt bör i rättsvisans namn här anmärkas att om Napoleon upplevde viss förlägenhet när han proklamerade kontinentalblockaden och i sin appell till senaten ansåg det nödvändigt att rättfärdiga denna åtgärd »som drabbar privatpersoners intressen på grund av konflikt mellan stater« och »påminner om avlägsna seklers barbari«, så bröt de borgerliga regeringarna under det senaste världskriget utan minsta förlägenhet mot äganderätten hos de stridande parternas undersåtar.

20. Se Heinrich Dernburg, *Pandekten*, band 1 (1884), s. 88.

21. Juridisk person är ett rättsligt subjekt med rättsförmåga, men inte en fysisk person, det vill säga en människa, utan en sammanslutning; en förening, ett företag, en stat etc. Övers. anm.

22. Se Alois von Brinz, *Lehrbuch der Pandekten* (1857–1871), band 2, s. 984.

man tillägnat sig begreppet om en rättsordning. Därför är det en ohistorisk och oriktig uppfattning att rättigheter i subjektiv bemärkelse har sin upprinnelse i rätten i objektiv bemärkelse.²³

»Tillkämpa och tilltvinga sig« kunde givetvis bara den som ägde inte bara vilja utan också avsevärd makt. Ändå är Dernburg liksom de flesta jurister benägen att tolka rättssubjektet som individen i allmänhet, det vill säga som en evig kategori bortom bestämda historiska villkor. Ur detta perspektiv hör det till människans väsen så som levande varelse utrustad med sunt förnuft att vara ett rättssubjekt. I själva verket är förstås kategorin rättssubjekt abstraherad från utbyteshandlingar på marknaden. Det är just i dessa handlingar människan i praktiken realiserar sin formella frihet till självbestämmande. Marknadsrelationen blir en rättslig illustration av motsättningen mellan subjekt och objekt. Objektet är varan och subjektet är varuägaren som förfogar över varan genom att tillägna sig den och avyttra den. Det är just i bytesuppgörelsen som subjektet för första gången framträder i alla delar av sin bestämning. Det formellt sett mer fulländade subjektsbegreppet, där bara rättsförmågan kvarstår, för oss allt längre bort från den verkliga historiska betydelsen av denna rättskategori. Det är därför jurister får så svårt att helt

bortse från ett aktivt viljeelement i subjektsbegreppet och den subjektiva rättens begrepp.

Det dominansfält som antagit den subjektiva rättens form är ett socialt fenomen som tillskrivs individen på samma grund som det sociala fenomenet värdet tillskrivs tinget, arbetsprodukten. Rättsfetischismen kompletterar varufetischismen.

På ett bestämt stadium i utvecklingen antar således de sociala produktionsförhållandena en dubbelt gåtfull form. Å ena sidan framträder de som ett förhållande mellan varor/ting, å andra sidan som ett viljeförhållande mellan oberoende och sinsemellan jämlika storheter – mellan juridiska subjekt. Jämsides med värdets mystiska karaktär framträder en inte mindre gåtfull företeelse – rätten. Ett integrerat förhållande får två grundläggande abstrakta aspekter – en ekonomisk och en juridisk.

I de juridiska kategoriernas utveckling är förmågan att fullfölja bytesuppgörelser bara en av de konkreta former i vilka den allmänna rätts- och handlingsförmågan uppträder. Ändå var det just bytesuppgörelsen som historiskt sett gav upphov åt idén om ett abstrakt subjekt som är bärare av alla möjliga rättsanspråk. Först i och med varuproduktionen framträder den abstrakta rättsliga formen, där förmågan att äga en rättighet skiljs från konkreta rätts-

23. Dernburg, *Pandekten*, band 1 (1884) s. 88.

anspråk. Först med den ständiga omflyttningen av värden på marknaden skapas en föreställning om ett orörligt subjekt som bärare av sådana rättigheter. På marknaden blir subjektet både påfört och underkastat skyldigheter, växlar ständigt mellan rollen som gäldenär och den som borgenär. På så sätt blir det möjligt att abstrahera från de konkreta skillnaderna mellan rättssubjekt och föra in dem under ett generiskt begrepp.²⁴

Liksom den utvecklade varuproduktionens bytesuppgörelser föregicks av slumpmässiga byteshandlingar och primitiva utbytesformer som exempelvis utbyte av gåvor, föregås det juridiska subjektet med den omgivande rätts-

sfären morfologiskt av en beväpnad individ, eller oftare en grupp människor, en ätt, en klan eller en stam, som i strid försvarar sina existensvillkor. Denna nära morfologiska länk upprättar en tydlig förbindelse mellan domstolen och duellen, mellan parterna i ett mål och de stridande i en väpnad konflikt. Efterhand som de socialt regulativa krafterna växer i styrka, förlorar subjektet sin materiella påtaglighet. Dess personliga energi byts ut mot en social kraft, det vill säga mot en klassorganisering, som finner sitt högsta uttryck i staten.²⁵

*Översättning från ryskan
av Jakob Sandberg*

24. I Tyskland skedde detta först när man antog den romerska rätten, vilket för övrigt bevisas genom att tyska språket saknar ord för begreppen »persona« och »rättssubjekt«. Se Friedrich von Gierke, *Geschichte des deutschen Königsbegriffs* (1873), s. 30.

25. Från denna stund framstår det juridiska subjektet inte längre som vad det i själva verket är, nämligen en avspeglning av de relationer som utvecklar sig bakom ryggen på människan, utan som det mänskliga förnuftets artificiella skapelse. Dessa relationer blir så invanda att de framstår som nödvändiga villkor för all samlevnad. Idén om att det juridiska subjektet inte är något annat än en artificiell konstruktion är ett steg i riktning mot den rättsvetenskapliga teorin på samma sätt som den ekonomiska teorins idé om att pengar är konstgjorda.